

CÂND, CUM, UNDE ÎN DA ȘI DLR. SEMANTICĂ ȘI RETORICĂ

Cele trei adverbe pronominale interogative și relative au o situație specială în gramatică, fiecare fiind singular în planul limbii, prin cumulul de valori, dar sunt tratate, de obicei, într-o manieră lexicografică unitară. Totuși, ca articole ale dicționarului tezaur românesc, în DA și DLR, *când*, *cum*, *unde* au avut un tratament substanțial deosebit, fiecare dintre ele fiind tratat în alt mod din punctul de vedere al abordării lexicografice. Mai exact spus, *când*, *cum*, *unde*, în structurarea lor ca articole de dicționar, reprezintă un model, primesc un destin determinat fie de modul de tratare, fie de împrejurările istorice ale alcătuirii volumelor din care fac parte. Astfel, se întâmplă ca fiecare dintre cele trei adverbe să apară în trei concepții lexicografice destul de diferite între ele, și, în același timp, distincte în mod evident (mai ales) de practica obișnuită în dicționarele explicative, precum DEX, DE și multe altele, în care, și pentru valorile relative, dar mai ales pentru statutul lor de conjuncții, cele trei adverbe desemantizate sunt tratate ca simple unelte sintactice, adică respectând un model sintactic (devenit de atunci tradițional), prin formula „Introduce o propoziție circumstanțială...”.

În DA, cazul lui *când* și *cum* este simptomatic și interesant din unghiul de vedere al concepției, *când* fiind tratat mai puțin unitar decât *cum*, respectiv numai întrucâtva semantic, pe când *cum* este predominant semantic. La articolul *când* sub **I.**, se include și o paranteză: (În întrebări retorice, cu înțeles afirmativ), pe când la **II.** descrierea cuvântului în statut de conjuncție urmează o traiectorie în care semnificațiile sunt ordonate după filiația lor de apropiere ori depărtare față de înțelesul temporal al adverbului, bineînțeles fără formula obișnuită, respectiv cea cu „introduce...” (această formulă se va generaliza numai după modelul DL, adică câteva decenii mai târziu)). Foarte interesant este, de asemenea, adverbul din textele vechi *cândai*, următorul cuvânt în DA, și el la origine adverb de timp („cândva, vreodată”), cu tot arealul său semantic bogat, lucrat după principii sensibile diferite de cele aplicate lui *când*. De fapt, redactarea lui *cândai* nu mai recurge la precizări sintactice, insistând, în schimb, pe disocieri și precizări ale construcției sale, analiză posibilă numai printr-o rafinată cunoaștere a limbii vechi. La fel de nuanțat, de aprofundat și de bogat ilustrat este și adverbul *cum*, deosebindu-se, ca și *cândai*, de modul de tratare al lui *când*.

DACOROMANIA, serie nouă, XVI, 2011, nr. 2, Cluj-Napoca, p. 138–142

S.v. *cum*, adverbul și conjuncția au o descriere lexicografică în care se poate evidenția o concepție preponderent semantică, așa putea zice *avant la lettre*, fiindcă sub A, B, C, D, E, F, G, H, I se consemnează numeroase semnificații (adică ceea ce numim de obicei sensuri, cu subsensuri) și numai sub J definiția este precedată de explicația: „Simplu instrument gramatical servind să introducă propoziția secundară”. Ceea ce înseamnă că redactorul și revizorul considerau cuvântul *cum* încă ne-desemantizat, în cea mai mare parte a întrebunțărilor sale. Nedumerirea posibilă și licită care privește deosebirea între modul de redactare al lui *când* față de *cândai* și *cum* se poate lămurii prin apelul la informațiile din istoria redactării în DA a literei C.

Articolul *când* face parte din primele opt coli tipărite încă din martie 1913 și a fost redactat, după cum arată Sextil Pușcariu în prefața la volumul C, semnată noiembrie 1939, ca „întâia redacție [...] de Constantin Lacea [...] membru onorar al Academiei Române, cel mai vechi și statornic colaborator al Dicționarului, care dăduse și întâia redactare a literelor A-B”¹. Totodată, conducătorul celor două echipe de lexicografi ai DA, Sextil Pușcariu, arată că a intervenit în „toate articolele [care] au fost revizuite, completate și uneori modificate în întregime”. Lucrarea literei C – cea mai mare a alfabetului nostru – a fost întreruptă deodată cu izbucnirea Primului Război Mondial și reluată apoi numai în mai 1927, așa încât, spre sfârșitul literei, „redacția primă” a fost făcută de alți colaboratori, mai ales de Ștefan Pașca, docent la Universitatea din Cluj, care a redactat o parte a cuvintelor începătoare cu *co-* și *cu-*, probabil, între ele, și *cum*. Astfel că, redactorii fiind diferiți, se explică, într-o oarecare măsură, diferențele dintre *când* și *cum*, iar în ce privește diferențele dintre *când* și *cândai* putem avea o idee dacă luăm seama la precizările Comisiei Dicționarului la prima fasciculă a volumului II, care apărea paralel cu volumul I, unde se spune: „D-l Pușcariu redactează, ca și la vol. I, cuvintele vechi și populare ale limbii, după o întâie redacție a d-lui Capidan”. Așadar, putem să-i cunoaștem pe autorii lui *cândai*, respectiv Capidan și Pușcariu, articol care poate să ne dea în viitoarea redactare a lui *când* importante repere în ceea ce privește rezolvarea unor sensuri mai dificile, precum ar fi contextul eminescian: *Unde te duci? Când o să vii?*

Acest citat a fost evitat în DA și DLR, dar și în alte dicționare, poate din cauza neclarității. Totuși în DE² contextul este folosit de două ori, cu definiții clare: „În ce loc?”, respectiv: „În ce moment?”, ceea ce este evident neadecvat, fiindcă poetul întreabă mai curând, cu regret, de ce-i pleacă iubita și apoi își exprimă temerea că ea nu va veni sau exprimă dorința ca ea să vină mai curând. Pentru *când*

¹ Sextil Pușcariu adaugă o frază esențială și plener edificatoare despre acest lexicograf: „Cu un devotement fără pereche, d-sa săvârșește de trei decenii munca grea și istovitoare a lexicografului conștiincios, preocupat să dea pentru fiecare cuvânt o mică monografie, urmărindu-l în evoluția lui de la origine și până în zilele noastre, în limba literară ca și în graiul de toate zilele, în opera poezilor, a oamenilor de știință, a traducătorilor și în literatura populară”.

² *Dicționarul limbii poetice a lui Eminescu*, București, Editura Academiei R. S. R., 1968.

din acest context vor putea fi comparate sensurile lui *cândai* de sub **III.**, la **1** ori **IV.** d) la care definițiile sunt de felul: „Se exprimă o speranță”, sau „Când în același timp în propoziție se exprimă o temere sau dorința ca ceva să (nu) se întâmple”. De altfel, nici marile dicționare ale limbii franceze nu definesc un vers vestit, respectiv nu sesizează un sens anume în cazul vestitului vers al lui F. Villon din *Ballade des dames du temps jadis: Mais où sont les neiges d’antan?* De exemplu, în Le Robert, *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*, citatul ilustrează sensul locativ interogativ, cu precizarea la propriu sau la figurat. Se știe însă, în general, că „o serie de adverbe marchează în planul enunțului atitudinea locutorului, introducând valori contextuale suplimentare (îndoială, uimire, surpriză etc.)”³. În TLFi⁴ adverbul interogativ *où* are și un sens figurat, un altul în propoziții exclamative, dar sensul similar cu cel din citatul din Villon (acest dicționar tezaur cuprinde scriitori mai noi) nu se dă nicăieri, cu toate că sunt alte ilustrări din texte literare la diferite sensuri. Sensul interogativ, cel dublat de regret, îndoială etc., trebuie să se fi păstrat și la alți scriitori ori poeți, ca și în alte contexte neliterare.

În ceea ce-l privește pe *unde*, unele sugestii mi-au fost oferite tocmai de modul de redactare al lui *cum*, în maniera de suprapunere implicită a semanticii lexicale cu cea a funcțiilor sintactice; de altfel, în cazul adverbilor, eterogenitatea sintactică se corelează cu eterogenitatea semantică⁵. Modelul semantic rezultat este complex, revizia mea și revizia finală făcută de regretata Felicia Șerban au aplicat interferența dimensiunilor semantice și sintactice cu cele textual-stilistice și retorice.

Așadar, în acest ultim caz, se consemnează firesc semnificația adverbului (locală și uneori temporală), interogativă ori relativă, dar și sensurile contextuale, precum și valorile pe care le pot numi retoric-stilistice. E. Coșeriu avea mare dreptate să arate că „funcțiile gramaticale sunt identificabile de multe ori numai la nivelul textului”, ca și cele trei tipuri de „conținut” lingvistic: desemnarea, semnificatul și sensul (straturi care, firește, în texte se prezintă simultan)⁶. Din această perspectivă, cea mai importantă consecință asupra căreia trebuie să insist, în ordinea de idei a demersului meu actual, este precizarea marelui lingvist privind „importanța specială pe care o are în lingvistica textului conexiunea intimă între teoria limbajului și cea a literaturii”, așa încât planul sensului este *d u b l u s e m i o t i c*. În privința sensului lui *unde* din versul lui Villon, precum și în foarte multe contexte poetice (dar nu numai), precum *Unde ni sunt visătorii?* (Vlahuță), *Unde-s cavalerii cu spade lucitoare?* (Macedonski) sau *În iarnă stă țara. Vai unde-i /*

³ *Gramatica limbii române*, I. *Cuvântul*. Tiraj nou, revizuit, București, Editura Academiei Române, 2008, p. 601 (= GALR).

⁴ *Le Trésor de la Langue Française Informatisé*, <http://atilf.atilf.fr/tfl.htm>.

⁵ GALR, p. 603.

⁶ Eugeniu Coșeriu, *Lecții de lingvistică generală*, Chișinău, Editura Arc, 2000, p. 246.

albastrul ei sfânt atribut? (Blaga) și multe altele (a se vedea ilustrările din DLR⁷) se poate aproxima o definiție precum: (Interogația presupune incertitudine, îndoială referitoare la existența sau persistența unei stări, unei calități (eventual durabilitatea unui obiect), la efectuarea unei acțiuni etc., exprimând în același timp stări afective de regret ori de satisfacție în legătură cu situația respectivă).

În pofida faptului că toate aceste sensuri derivate ori dependente contextual n-ar trebui să facă obiectul consemnării în dicționar, după unele păreri ferme, riguros semantice într-un sens structural (este cazul unor lingviști, precum Saussure, care consideră limba abstractă și ca o construcție elaborată, sistemică, deci ca simpu produs), la *unde*, ca și la *cum* vor apărea nuanțe, disociate, de altfel, într-o concepție semantică de care nu sunt străine teorii care postulează – din perspective foarte diferite – ideea de funcție semantic-sintactică, unele care încorporează câștigurile gramaticii transformazionale de ultimă generație⁸, altele care postulează sensuri reflectate, cologaționale, tematice, conotative, stilistice, o teorie semantică ca cea a lui K. Baldinger, implicit gramatica cazurilor, teoria localistă etc. Trebuie să amintesc faptul că dicționarele sunt obligate să suplinească prin descrierea paradigmei semantice a unui cuvânt și perspectiva funcțională, impusă de utilizările tipizate ale cuvântului, toate implicând enunțul. Dar, în opinia mea, există utilizări tipizate și în ceea ce implică enunțarea, perspectivă, cred, convergentă cu sensul exclusiv textual, cel al planului dublu semiotic, sau cu cel al sensului reflectat tematic, din moment ce acest sens este constituit într-un motiv literar, specific barocului, cel numit „soarta lunecătoare”, motiv care se mai numește *fortuna labilis, vanitas vanitatum* și *ubi sunt...*

O altă cale teoretică ce ar putea susține nuanța de sens la care mă refeream este mai nouă în arealul retoric și pragmatic, și evident implică enunțarea și coenunțarea, ca o perspectivă mai nouă. De pildă, în contextul analizei argumentative propuse de R. Amossy⁹, emoțiile construite în manieră discursivă pot fi declanșate de structuri prezente în discurs, numite *patheme* și care sunt niște efecte condiționate și de nevoile auditoriului. Un astfel de *pathem* poate fi considerat chiar motivul *ubi sunt...*, fiindcă nostalgia și regretul după ceva trecut și de neatins în prezent (ori mulțumirea în legătură cu ceva nemaiîntâlnit) pot fi evidențiate ca emoție provocată, chiar și în cazul când nu este desemnată în discurs prin lexeme din câmpul semantic al sentimentelor.

O altă teorie argumentativă, apropiată ca viziune de cea a lui R. Amossy, cea a Danielei Roventă-Frumușani¹⁰, mi se pare bogată în sugestii pentru rezolvarea valențelor argumentative ale interogației, văzute și exploatate într-un statut catego-

⁷ *Dicționarul limbii române* (DLR), serie nouă, tomul XII, partea a 2-a, litera U, București, Editura Academiei Române, 2002, p. 167. Contexte ilustratoare semnificative sunt și : *Unde ți-e, moarte, putearea?* (cca 1569–1575). GCR I, 14/36. *Unde-s...înțelepții lumiei aceștia?* CORESI, L. 285/3. *Plăceri amăgitoare, unde sântei acum?* MARCOVICI, C. 16/14. *Unde-i, Doamne, visul meu?* ALECSANDRI, P. II, 102. *Unde e a ta mărire, o, iubită Românie?* GRANDEA, S. 15.

⁸ Vl. Robu, *Semantică și sintaxă. Implicație semantică și implicație structurală*, în *Semantică și semiotică*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1981, p. 129.

⁹ Ruth Amossy, *L'argumentation dans le discours*, Paris, Nathan, 2001.

¹⁰ Daniela Roventă-Frumușani, *Argumentarea. Modele și strategii*, București, BIC ALL, 2000.

rial de strategii. Între trăsăturile care conferă valoare argumentativă interogației se înscrie expresia unei incertitudini, întrebarea funcționând ca un fel de mărturisire a incertitudinii. În acest fel s-ar putea înțelege al doilea element semantico-pragmatic din *unde sunt...?*, interogația exprimând în primul rând incertitudinea privitoare la primul element semantico-pragmatic, adică la enunțul propriu-zis.

CÂND „WHEN”, CUM „HOW”, UNDE „WHERE” IN DA AND DLR.
SEMANTICS AND RHETORIC
(Abstract)

The essay expands upon the way in which the editor of the *Romanian Language Dictionary (DLR)* made semantic definitions for the meanings of the interrogative adverb *unde* (where) in those co-texts the meanings of which are very remote from its main local meaning. In this respect, the essay emphasizes the suggestions rooted in the lexicographical conception of the first series of the Romanian thesaurus dictionary (DA), as well as the semantic definitions of the interrogative-relative adverb *cum* (how) or the archaic *cândai* (when).

Cuvinte-cheie: Dicționarul limbii române, adverb, semantică, retorică

Keywords: Romanian Language Dictionary, adverb, Semantics, Rhetoric

*Institutul de Lingvistică și Istorie Literară
„Sextil Pușcariu”
Cluj-Napoca, str. E. Racoviță, 21
marian@clicknet.ro*